

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ
И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
Серија I, год. XXI

КАТЕДРЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИКШИЋ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БАЊА ЛУКА

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НОВИ САД

ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ
КРАГУЈЕВАЦ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИШ

СРПСКИ ЈЕЗИК

XXI

Београд, 2016.

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА – БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ

КАТЕДРЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИКШИЋ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БАЊА ЛУКА

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НОВИ САД

ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ
КРАГУЈЕВАЦ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИШ

СРПСКИ ЈЕЗИК ХХІ

2016.

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

проф. др Милорад Дешић (Београд), проф. др Милан Драгичевић (Бања Лука),
проф. др Ценка Иванова (Велико Търново),
проф. др Милош Ковачевић (Крагујевац), prof. dr Pavel Křejič (Врно),
проф. др Радмило Маројевић (Београд), проф. др Валерий Михайлович Мокиенко
(Санкт-Петербург), проф. др Мирослав Николић (Београд), проф. др Бранислав Остојић (Никшић),
prof. dr Mihai Radan (Тимишоара), проф. др Радоје Симић, председник Одбора (Београд),
проф. др Љилана Суботић (Нови Сад), проф. др Ольга Ивановна Трофимкина (Санкт-Петербург),
проф. др Божо Ћорић (Београд)

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

проф. др Радоје Симић

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ

Др Михаило Шћепановић

ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ

Милан Крсмановић

ПРЕВОДИ РЕЗИМЕА НА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК

Сергеј Мацура

РЕЦЕНЗЕНТИ

проф. др Милош Ковачевић, проф. др Божо Ћорић, проф. др Радоје Симић,
проф. др Радмило Маројевић, проф. др Милорад Дешић, проф. др Првослав Радић,
др Смиљка Стојановић, др Стана Ристић, проф. др Срето Танасић, проф. др Веран Станојевић,
проф. др Милан Стакић, проф. др Јелена Јовановић Симић, проф. др Рајна Драгићевић

САВЕТ

проф. др Срето Танасић (Београд–Ниш), проф. др Владислава Ружић (Нови Сад),
проф. др Милан Стакић (Београд)

Већина радова домаћих стручњака израђена је у оквиру научних пројеката које финансирају министарства Србије, Црне Горе и Републике Српске

Компјутерска припрема и штампа: „ЧИГОЈА ШТАМПА“

811.163.41'367.6
811.163.41'36:371.671'18"

АНА З. РАНЂЕЛОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 12.09.2015.
Прихваћен: 28.12.2015.

НАЗИВАЊЕ, ДЕФИНИСАЊЕ И КЛАСИФИКАЦИЈА
НЕПРОМЕНЉИВИХ ВРСТА РЕЧИ У СРБИСТИЧКИМ
ГРАМАТИКАМА ИЗ 19. ВЕКА **

У раду се анализирају називи, дефиниције и класификације непроменљивих врста речи у двадесет србистичких граматака из 19. века, с циљем да се укаже на сличности и разлике у терминологији и начину дефинисања и класификовања непроменљивих врста речи у анализираном периоду.

Кључне речи: термин, непроменљиве врсте речи, граматака, прилог, предлог, везник, узвик.

* randjelovicana@yahoo.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије. Скраћена верзија овог рада излагана је у виду усменог саопштења на *Осамнаестом конгресу савеза славистичких друштава Србије*, одржаном на Филолошком факултету у Београду 2014. године.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

1.1. Развој граматичке терминологије код Срба у 19. веку

Будући да је потреба за стварањем нових термина у језику директно условљена степеном развоја друштвеног живота и његовом уклопљеношћу у опште цивилизацијске токове, нагли развој језикословне науке код Срба почетком 19. века сукобио се са недостацима традиционалне граматичке терминологије. Познато је да се наша граматичка терминологија темељи на грчкој. Она, међутим, није преузимања непосредно, већ преко два језика посредника – латинског и црквенословенског (Маретић 1932: 13–14). Латински језик није био само језик-посредник, већ и изворник термина које су створили Римљани јер за њих није било одговарајућих назива у грчкој терминологији. За други језик-посредник, црквенословенски, везују се три најзначајнија дела. Прво је црквенословенска граматика руског архиепископа Мелетија Смотричког из 1619. године, која је за потребе српских школа прештампана 1755. године у Римнику под насловом *Грамматика въ пользу и употребленіе отроковъ сербскихъ*. Ово дело представљало је главни узор свим словенским граматичарима с краја 18. и почетком 19. века (Радуловић 1990: 8). Истакнути руски научник Ломоносов се у својој граматичкој служио старим црквенословенским граматичким терминима, само их је прилагодио опису живог руског језика. Тенденција русификације граматичке терминологије уочава се и на нашем тлу, а најизразитија је у граматичкој Аврама Мразовића *Ръководство къ славенстѣй грамматикѣ*, штампаној у Бечу 1794. године.

Према истраживањима Томе Маретића, и Вук је у својој *Писменици* из 1814. године преузео Мразовићеву црквенословенску граматичку терминологију, а у томе су га следили остали писци српских граматика од 30-их до 60-их година 19. века (Маретић 1932: 19–20). Подстакнути овом тврдњом, ексцерпирани смо термине за непроменљиве врсте речи из двадесет најзначајнијих српских граматика у 19. веку са идејом да прикажемо општу слику о променама или пак о континуитету представљања термина за индеклинабилне врсте речи у српској граматичкој пракси у проучаваном периоду.

1.2. Предмет, циљеви и корпус истраживања

Предмет овога рада представља дијахрона анализа називања, дефинисања и класификације непроменљивих врста речи у србистичким граматикама из 19. века. За корпус је одабрано двадесет граматика¹ објављених у периоду од 1811. (*Ръководство къ славенстѣй грамматикѣ* А. Мразовића) до 1894. године (*Српска граматика* Стојана Новаковића). Циљ овакве анализе јесте да се покаже

¹ Списак ексцерпираних граматика дат је на крају рада.

да ли се и колико уџбеници граматике из 19. века разликују у терминологији, дефинисању и класификовању непроменљивих врста речи. Табеларни приказ ексцерпираних назива за сваку непроменљиву врсту речи пружиће преглед развоја и стабилизације проучаваних термилошких јединица у 19. веку.

1.3. Досадашња истраживања

Пионирски покушај истраживања српскохрватске граматичке мисли налази се у поменутом раду Т. Маретића „Преглед српскохрватске граматичке терминологије 17, 18. и 19. вијека”, објављеном 1932. године у Загребу. Иако је аутор у овом делу пружио само попис српскохрватских граматичких термина са подацима о ауторима и делима у којима су употребљени, не упуштајући се подробније у истраживање њеног развоја, усавршавања и улоге у процесу стандардизације, оно је остало незаобилазан и богат извор података за све који се буду бавили термилошким истраживањима. Обрадом граматичке терминологије бавила се и Мевлида Караца Гарић у својој докторској дисертацији *Извори српскохрватске граматичке терминологије – улога и место Вука Караџића у њеном формирању и стандардизацији*, одбрањеној 1982. године на Филолошком факултету у Београду. Као што се из самог наслова види, ауторка је фокус свога истраживања усмерила на Вукову граматичку терминологију. О развоју граматичке мисли у Србији и Црној Гори до 1850. године писала је и Зорица Радуловић у истоименој студији објављеној 1990. године у Никшићу. За потребе свог истраживања, она је анализирала граматичке термине из Мразовићеве, Вукове, Даничићеве и Милаковићеве граматике.

Систематизацијом и класификацијом непроменљивих врста речи у сербокроатистичким граматикама из 19. и 20. века бавила се Весна Ломпар (2003, 2007 и 2009). Ауторка је анализирала заступљеност и статус прилога, узвика и речци у двадесет два сербокроатистичка уџбеника, од којих је већина (њих 17) објављена у 20. веку. Од преосталих пет, који припадају наслеђу из 19. века, две су хрватске (Бабукићева и Дивковићева), те се са нашим корпусом преклапају само три – Вукова *Писменица*, Даничићева *Мала српска граматика* и Новаковићева *Српска граматика*.

2. ТЕРМИНИ ЗА НЕПРОМЕНЉИВЕ ВРСТЕ РЕЧИ

Непроменљиве врсте речи из анализираних граматика² проучавају се, прво, на нивоу четири издвојене врсте³, и друго, на нивоу њихових подврста.

Аутори наведених граматика све врсте речи деле најпре на променљиве и непроменљиве, према томе да ли приликом употребе у реченици оне мењају свој облик или не. У овој класификацији полазне термине представљају терминолошке синтагме: *части слова, части р(и)јечи, части говора, дијелови говорења, дијелови језика, делови говора, редови речи, видови речи* и *врсте речи*, којима се, када је реч о индеклинабилним речима, додају следећи придеви: *несклањајем*, *непрем(ј)енљиви*, *непромењиви* и *непроменљиви*. Од овакве класификације одударају једино граматике Јована Бошковића и Јована Живановића, у којима су речи подељене на *имена* (данас се у овом значењу користи терминолошка синтагма *именске речи*), *глаголе* и *речце*, а под *речцама* се подразумевају све речи које не мењају свој облик у реченици. Термин *речце* у овом значењу јавља се и у „Српској граматичи” С. Новаковића, који њиме збирно именује *прилоге, предлоге* и *свезе* јер „чине једну гомилу по томе што никад не мењају свога облика” (Нов., 10).

Табела 1. Термини за непроменљиве врсте речи у српским граматикама из 19. века

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА	НАПОМЕНА
части слова нескланяемыя	Мраз., 151	1811.	
нескланяѣми дѣл говорења	Вук 1, 109	1814.	
—	Вук 2	1818.	
дѣлови нескланяеміи	Сол., ЛМС 27, 27	1834.	
части слова нескланяеме	Вид., 144	1838.	

² Изузетак представљају Вукова *Грамматика* (1818) и *Мала српска граматика* (1850) Ђуре Даничића, у којима непроменљиве врсте речи нису обрађене.

³ Једино Стојан Новаковић издваја три непроменљиве врсте речи (*прилоге, предлоге* и *свезе*), док усклике помиње у напомени, на крају одељка о непроменљивим врстама речи.

—	Милак., 5	1838.	Нема термина за променљиве и непроменљиве врсте речи (<i>части говора</i>).
часть слова нескљаняєма	Поп. Ј., 101, 105	1843.	
нескљаняєме части говора	Зах., 3	1847.	
непремѣнљиве частий говора	Нинк., 5	1848.	Уз термин <i>части говора</i> у загради се наводе два контактна синонима – <i>partes orationes</i> и <i>Redetheile</i> .
—	Дан.	1850.	
—	Бал., 101	1850.	Нема термина за променљиве и непроменљиве врсте речи (<i>частий говора</i>).
непременљиве части говора	Цук., 73	1850.	
—	Ил., 9	1860.	Нема термина за променљиве и непроменљиве врсте речи.
речце	Бош., 17	1863.	
—	МСГ, 5	1866.	Нема термина за променљиве и непроменљиве врсте речи (<i>редови речи</i>).
непромењиве врсте речи	Вуј., 10	1867.	Као синонимне се употребљавају и термилошке синтагме <i>непромењиви видови речи</i> и <i>непромењиви делови говора</i> .
речце	Жив., 47	1874.	

—	Маг., 10	1883.	Нема термина за променљиве и непроменљиве врсте речи.
непроменљиве врсте речи	Стој., 60	1892.	
непроменљиве врсте речи / речце	Нов., 7	1894.	

Руску, односно рускословенску термилошку синтагму *части слова несклањајеме*, коју је А. Мразовић преузео од М. Смотричког (Мраз., 151), у нешто другачијем граfiјско-ортографском руху користе и М. Видаковић (Вид., 50) и Ј. Поповић (Поп. Ј., 103), противници Вукове реформе и присталице доситејевског славеносрпског језика.

Иако се у литератури често наводи како је Вукова граматичка терминологија махом преузета од А. Мразовића, посебно у делу о „склањању ријечи” (в. Маретић 1932: 20; Караца Гарић 1982: 114; Радуловић 1990: 10), у анализираним Вуковом корпусу примећују се и његове термилошке интервенције, које се најчешће огледају у посрбљавању и адаптирању црквенословенских термина нашем народном језику. Тако Вук за означавање врсте речи уводи термилошку синтагму *дијел говорења* (Вук 1, 44), која се може тумачити на следеће начине:

- 1) као превод Мразовићевог рускословенског, односно руског термина *част слова*;
- 2) као калк према латинском термину *partes orationis* или према немачком *Redetheile*;
- 3) као позајмљеница из *Нове славонске и немачке граматике* М. А. Рељковића из 1767. године,⁴ у којој је врста речи именована као *дио говорења* (Караца Гарић 1982: 135).

У граматички П. Соларића, објављеној 1831. године, врсте речи означене су термилошком синтагмом *дијелови језика* (Сол., ЛМС 24, 18). Ипак, П. Соларић се није могао ослободити руско(словенско)г утицаја својих претходника, те је непроменљиве *дијелове језика* именовано као *несклањајеме* (Сол., ЛМС 27, 27).

Својеврстан хибрид Мразовићевог и Вуковог решења у именовању врста речи забележен је у граматички Д. Милаковића. Овај аутор врсте речи

⁴ У прилог томе да је Вук познавао и ценио Рељковићеву граматичку говори и његов савет М. Видаковићу у „Другој рецензији србској” да учи српску граматичку од Рељковића (Вук 1968: 195).

назива *частима говора* (Милак., 5), али у његовом уџбенику нема поделе на променљиве и непроменљиве врсте.

Осим руске, односно рускословенске термилошке синтагме *части слова*, код Ј. Поповића посведочене су и хибридне конструкције *части речи* и *части говора* (Поп. Ј., 3, 4). Као синонимна варијанта облика *несклањајем*, код овог језикословца јавља се и придев *непремјењајем* (Поп. Ј., 4).

Хибридном термилошком синтагмом *несклањајем части речи* именовао је непроменљиве врсте речи и И. Захаријевић (Зах., 3).

Крајем прве половине 19. века код српских језикословаца усталио се хибрид Мразовићевог и Вуковог решења, па тако П. Нинковић, Ј. Балугџић и К. Цукић врсте речи означавају термилошком синтагмом *части говора*. У Нинковићевој граматичи се, поред овог термина, у заградама наводе и два контактна синонима,⁵ први из латинског, а други из немачког језика: „Све рѣчи дѣле се на деветъ частій говора (partesorations, Redetheile)” (Нинк., 5). Код овог аутора изостаје термилошки придев за променљиве речи (ова њихова особина исказује се описно), док је посведочен придев *непрем(ј)енљив*, посрбљена варијанта руског, односно рускословенског облика *несклањајем*, и то први пут у ексцерпираном корпусу (Нинк., 5).

Попут граматике И. Захаријевића, ни у уџбенику Ј. Балугџића није посведочена класификација, а самим тим ни термин којим би се означила (ин)деклинабилност врста речи.

У граматичи К. Цукића *части говора* подељене су на *променљиве* и *непроменљиве* (Цук., 6, 73).

Термилошка синтагма *врсте речи* први пут је посведочена у граматичи Ј. Илића из 1860. године. Ова конструкција представља калк према руском, односно рускословенском облику *части слова*, који је, као што је већ поменуто, у српску језикословну терминологију увео А. Мразовић под утицајем М. Смотричког. Од шездесетих година па до краја 19. века синтагма *врсте речи* устаљује се као најдоминантнија код већине српских језикословаца.

Попут већине својих претходника, Ј. Бошковић је све речи поделио на девет *врста*. У његовом *Изводу* нема термилошких придева за променљиве и непроменљиве врсте, већ је све речи „по ономе што значе” поделио на *имена*, *глаголе* и *рече*: „*Имена* се мењају по падежима (склањање); *глаголи* се мењају по начинима, временима и лицима (спрезање); а *рече* се не мењају никако” (Бошк., 10). Према овом аутору, дакле, *имена* (односно именске речи)

⁵ Под појмом *контактне синонимије* подразумева се „навођење два или, ређе, више синонима различитог порекла у линеарном низу и непосредном контакту” (Милановић 2013: 220).

и глаголи спадају и групу променљивих речи, док се непроменљиве именују збирним термином *речце*.

У *Малој српској граматички за основне србске школе* неименованих аутора издвојено је девет *редова р(и)јечи*, а њихова (ин)деклинабилност исказана је описно: „Именице, придџви, броеви, замџнице и глаголи мџњаю се; а нарџчице, предози, свезе и подвици не мџњаю се” (МСГ, 5).

Крајем шездесетих година, у граматички Владимира Вујића, посведоче-на је конкурентна употреба три термилошке синтагме домаћег порекла са значењем ’врсте речи’ – *видови речи*, *врсте речи* и *делови говора*: „Поради говора дакле потребујемо различитога вида речи, које се у граматички зову: *Видови* или *врсте речи* (иначе *делови говора*)” (Вуј., 9). Вујић даље речи дели на *промењиве* и *непромењиве*: „Првих пет врсти ... зови се речи *промењиве*, јер се могу мењати; а последње *четири* ... зову се *непромењиве*, јер се у говору немењају, но остају онаке као што су” (Вуј., 10).

Извод Ј. Живановића, писан по угледу на истоимени уџбеник Ј. Бошковића, не садржи термилошку синтагму којом би се означила подела речи на врсте. И код овог језикословца променљивост речи приказана је описно, док је од Ј. Бошковића преузет термин *речце*, којим су збирно именоване четири непроменљиве врсте: „Осим прилога, предлога, савеза и усклика све друге речи мењају облике” (Жив., 13); „Речце су или *прилози* или *предлози* или *савези* или *усклици*” (Жив., 47).

Девет *врста речи* у својој граматички издвојио је и Ђ. Магарашевић (Маг., 10), који је описним термилошким конструкцијама приказао њихову (ин)деклинабилност: „Код *именица*, *придева*, *бројева*, *заменица* и *глагола* мења се облик, а код *прилога*, *предлога*, *савеза* и *усклика* не мења се” (Маг., 10).

У граматичком уџбенику Љ. Стојановића с краја 19. века *врсте речи* подељене су на *променљиве* и *непроменљиве* (Стој., 2), а наведени термини су и данас у употреби у србистичкој граматичкој литератури.

Променљивост, односно непроменљивост осам *врста речи*, колико је издвојено у граматички Ст. Новаковића, исказана је описним термилошким конструкцијама: „Првих пет врста ... мењају у говору свој облик, а последње три ... не мењају никад свога облика” (Нов., 10). Попут својих претходника – Ј. Бошковића и Ј. Живановића, и Ст. Новаковић непроменљиве врсте речи именује термином *речце*: „Речи последње три врсте ... чине једну гомилу по томе што никад не мењају свога облика, и зато им се даје заједнички назив *речце*” (Нов., 10).

3. СТАТУС И ИМЕНОВАЊЕ ПРИЛОГА

Изузимајући Вукову *Граматику* (1818) и *Малу српску граматику* (1850) Ђуре Даничића, у којима непроменљиве врсте речи нису обрађене, прилози се у српским граматикама из 19. века увек наводе као прва од четири врсте речи.⁶

3.1. Термини за прилоге

Табела 2. Термини којима се именују прилози

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
нарѣчіа	Мра., 151	1811.
нарјечие	Вук 1, 109	1814.
—	Вук 2	1818.
нарѣчіа / прирѣчіа	Сол., ЛМС 27, 27	1834.
нарѣчіа	Вид., 144	1838.
нарѣчіе	Милак., 196	1838.
нарѣчіа	Поп. Ј., 101	1843.
нарѣчіа	Зах., 70	1847.
нарѣчіе (Rebenwort, adverbium) ⁷	Нинк., 5	1848.
— ⁸	Дан.	1850.
нарѣчіе	Бал., 80	1850.
приречъ	Цук., 73	1850.
означице	Ил., 13	1860.
прилози (наречја)	Бошк., 17	1863.
нарѣчице	МСГ, 89	1866.
наречица / нарјечије (adverbium)	Вуј., 10	1867.

⁶ Код Ст. Новаковића три.

⁷ Занимљиво је напоменути да се *прилозима* у Нинковићевој граматици именује променљива врста речи која се у српској литератури данас уобичајено назива *придевима*.

⁸ Иако нема одељка о непроменљивим врстама речи у *Малој српској граматици*, Даничићев термин за ову индеклинабилну врсту налазимо у *Српској синтакси* (1858).

прилози	Жив., 47	1874.
прилози (наречја)	Маг., 62	1883.
прилози	Стој., 60	1892.
прилози	Нов., 19	1894.

Приказана грађа показује да већина српских граматичара користи црквенословенски термин *нар(ј)ечије*⁹. Термини *приречије*, одн. *приреч*, који се јављају код П. Соларића и К. Цукића, највероватније су настали под утицајем хрватских језикословаца Јураја Крижанића, Томе Бабића, М. А. Рељковића и Шима Старчевића, који су за ову непроменљиву врсту речи употребљавали назив *приричак*.

Терминолошку иновацију уноси Ј. Илић, у чијој се граматици прилози именују као *означице*, али она није заживела у српском граматичком систему. Данашњи термин *прилог* први је употребио Ђ. Даничић у *Српској синтакси* из 1858. године (у заградама је навео и контактни синоним из латинског језика – *adverbium*). Ово терминолошко решење прихватио је најпре Ј. Бошковић, а затим и остали писци српских граматика у последње три деценије 19. века. Ј. Бошковић и Ђорђе Магарашевић, поред термина *прилози*, очигледно свесни терминолошке неуједначености у српским граматикама, помињу и посрбљени црквенословенски термин *нар(ј)ечја*. Терминолошка посрбница *нар(ј)ечица* забележена је и у „Малој српској граматици” неименованих аутора и у уџбенику В. Вујића.

3.2. Дефинисање прилога

Дефиниције прилога у анализираним граматикама из 19. века не разликују се много међу собом. Прилози се најчешће дефинишу као непроменљиве врсте речи које одређују глаголе, односно глаголску радњу, или, ређе, придеве, заменице и друге прилоге. Ни у једној дефиницији не помиње се специфична промена прилога – компарација, као ни њихова синтаксичка функција (прилошке одредбе).

⁹ Термин *нар(ј)ечије* био је у српском граматичком систему с прве половине 19. века полисемичан. Осим *прилога*, њиме је означаван и *дијалекат* – у Вуковој *Писменици* (112, 113) и Предговору *Српском рјечнику* из 1818. године (XVI, XVII, XVIII), у Хаџићевом „Утуку” (422, 424), у Предговору *Српској граматици* Ј. Поповића (VIII), у Даничићевој *Малој српској граматици* (3), у Стејићевом „Предлогу за Српски рјечник и Српску граматику” (11) и др.; али и *глаголски прилози* – у граматикама М. Видаковића (145) и П. Нинковића (51).

Табела 3. Дефиниције прилога

ДЕФИНИЦИЈА	ИЗВОР	ГОДИНА
Нарѣчіа сѣтъ части слова нескланяема, ꙗже по болшей части глаголомъ прилагаются, и показꙋють, какѡ извѣстнаа нѣкаа вещь дѣйствꙋеть, или страждеть.	Мраз., 151	1811.
Наречіе іест нескланяѣеми дїел говоренѣа, коїи се понаівише глаголима прилаже, и показꙋе, како ствар дїеіствꙋеі, или страда.	Вук 1. 109	1814.
—	Вук 2	1818.
Нарѣчіа, или болѣ рѣчи Прирѣчіа, есу нескланяемее такове рѣчи, коє, стоєћи уз Глаголе, показꙋю гдѣ, како и проч: бѣва дѣйствіе или страданіе, кое Глаголи гласе; а стоєћи уз имена Прилагателнаа, Мѣстоименія, Причастія, Причастодѣтіа, и уз самаа другаа Прирѣчіа, увеличаваюили умаляваю овых силу.	Сол., ЛМС 27, 34	1834.
Нарѣчіа есѣ части слова нескланяеме, кое се понаівише глаголомъ прилажѣ; она показꙋю, какѡ вещь какова дѣйствꙋе, или што страда.	Вид., 144	1838.
Нарѣчіе є рѣч, коя означава качество или обстоятельство другога качества или дѣйствія.	Милак., 202	1838.
Нарѣчіа есу такве рѣчи, коє се понаівише употребљаваю, ради савршеногъ опредѣленія временика', и прилагателны.	Поп. Ј., 101	1843.
Нарѣчіа су такове речи, коє се употребљаваю ради опредѣленія глагола или прилагателногъ имена.	Зах., 70	1847.
Нарѣчіа су опредѣлне рѣчи предиката, коє начинь или обстоятельство раднѣ, станя или свойства како? кадѣ? гдѣ? показꙋю.	Нинк., 84	1848.
—	Дан.	1850.
Такое речи, коє о глаголу што извѣстно кажу, и показꙋю како, кадѣи гди се што догађа, зову се нарѣчіа.	Бал., 80–81	1850.
Приречь є часть говора, коя показꙋе како, кадѣ и гди некїй предметъ естѣ или дѣйствꙋе.	Цук., 73	1850.
Свака реч, која радꙋю главне Именице каквим знаком ознаꙋе (sic!), зове се Означица.	Ил., 13	1860.

Прилози показују где се ради, кад се ради или како се ради.	Бошк., 17	1863.
Нарѣчице есу рѣчи, коє се не мѣняю, него се зато говоре, да се болѣ каже значенѣ глагола и придѣва.	МСГ, 89	1866.
Речи, које радњу подлога (или и неку каквођу) којим знаком изближе означају, зову се наречице.	Вуј., 96	1867.
Прилози показују или место или време или начин.	Жив., 48	1874.
Прилози су речи, које се не мењају, а употребљају се кад хоће да се покаже место, време, каквоћа, количина, питање, потврђивање, одрицање, ограничавање.	Маг., 62–63	1883.
Прилози су непроменљиве речи које стоје као допуна уз глаголе или уз придеве или уз друге прилоге.	Стој., 60	1892.
Прилози стоје већином уз глаголе ... и казују где се, или кад се, или како се ради или збива оно што значе глаголи уз које они стоје.	Нов., 19	1894.

4. СТАТУС И ИМЕНОВАЊЕ ПРЕДЛОГА

У одељцима о непроменљивим врстама речи српских граматика из 19. века, предлози се наводе одмах иза прилога. Они представљају једину врсту речи у чијем именовању нема термилошког шаренила.

4.1. Термини за предлоге

Највећи број аутора српских граматика у 19. веку, од А. Мразовића до Ст. Новаковића, користио је исти термин – *предлог*, који је у употреби и данас.

Табела 4. Термини којима се именују предлози

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
предлози	Мраз., 154	1811.
предлог	Вук 1, 110	1814.
—	Вук 2	1818.
предлози	Сол., ЛМС 27, 34	1834.

предлози	Вид., 147	1838.
предлогъ	Милак., 202	1838.
предлогъ	Поп. Ј., 103	1843.
предлогъ	Зах., 70	1847.
предлогъ (Borwort, praepositio)	Нинк., 5	1848.
предлози (praepositiones)	Дан., 78	1850.
предлози	Бал., 87	1850.
предлози	Цук., 74	1850.
приречице	Ил., 14	1860.
предлози	Башк., 17	1863.
предлози	МСГ, 90	1866.
предлог (praepositio)	Вуј., 10	1867.
предлози	Жив., 47	1874.
предлози	Маг., 63	1883.
предлози	Стој., 62	1892.
предлози	Нов., 20	1894.

Из наведене табеле јасно се види да је за ову непроменљиву врсту речи доминантан и готово једини у употреби црквенословенски граматички термин *предлог*, добијен према лат. *praepositio*.

Терминолошку уједначеност разбија једино усамљени назив Ј. Илића – *приречице*, у чијој се терминологији запажају изразите пуристичке тенденције према црквенословенским називима граматичких појмова.

4.2. Дефинисање предлога

Попут прилога, и предлози се у највећем броју дефиниција одређују као непроменљиве врсте речи. Углавном се наглашава да стоје уз именице (ређе заменице, придеве и бројеве). Готово по правилу граматичари из прве половине 19. века у своја одређења предлога додају да они изискују различите падеже, док се у дефиницијама из друге половине 19. века инсистира на особини предлога да изразе различите односе, односно везу међу предметима, појавама и сл.

Табела 5. Дефиниције предлога

ДЕФИНИЦИЈА	ИЗВОР	ГОДИНА
Предлози сугь части слова нескланаета, таже именемь и мѣстоименіамъ предполагаета, и показѣтъ, какѡ извѣстнаѡ падежи взыскѣють.	Мраз., 154	1811.
Предлог ѣст нескланаета дїел говоренѡ, коїи се именима и мѣстоименіама предлаже, и различне падеже изискује.	Вук 1, 110	1814.
—	Вук 2	1818.
Предлози есу нескланаете рѣчи, кое, предпоставляете имениам, мѣстоименіам, причастіам, и причастодѣтіам, и изискуете овых различнее падеже.	Сол., ЛМС 27, 34	1834.
Предлози есѡ части слова нескланаете, кое се именомъ, и мѣстоименіамъ предполагѡ, и извѣстне падеже себи ишѡ.	Вид., 147	1838.
Предлогъ е рѣч, коѡ служи да изрази узаймна одношеніѡ међу предметима и нѡвоыма качествама или дѣйствіѡма.	Милак., 202	1838.
Предлогъ естѡ такѡѡ рѣч нескланаета, коѡ међусобно двоѡ предмета' одношеніе, кое они средствомъ времени' получаѡ, показуе.	Поп. J., 103	1843.
Предлогъ естѡ такоѡѡ часть речій, коѡ опредѣлюе одношеніе две или више речій.	Зах., 70	1847.
Предлогъ е такоѡѡѡ часть говора, коѡ се не скланѡ, и коѡ предѡ существителнымъ стоѡи и падежѡ иште.	Нинк., 85	1848.
—	Дан.	1850.
Такоѡѡѡѡ речѡ, кое извѣстнѡ показуѡ, шта између двоѡ стварій бѡѡѡ, или како се две ствари еднѡ кѡ другоѡ односе, зѡѡ се предлози.	Бал., 87	1850.
Предлози су части говора, кое се понавѡше предѡ имена ставляѡ, и некѡѡѡѡ падежѡ изискуѡ.	Цук., 74	1850.
Сѡѡѡѡѡ реч, коѡ радѡу главне Именице пренѡси на Другу Именицу, зѡѡ се Приречѡца.	Ил., 14	1860.
Предлози показуѡу како стоѡѡѡ међу собѡм оно, што значе имена.	Бошк., 17	1863.

Предлози су рџчи, које се не мђњяю, него се међу предђ именицама, придђвима, броевима и замђницама, да покажу одношенђ у коме се еданђ предметђ налази према другоме.	МСГ, 90	1866.
Речи, које радђу подлога преносе на другу коју именицу, зову се предлози.	Вуј., 98	1867.
—	Жив.	1874.
Предлози су речи, које се не међају, а увек стоје уз именице, бројеве, придеве и заменице и показују у каквом је одношају она реч, уз коју стоје.	Маг., 63	1883.
Предлози су непроменљиве речи које показују узајамну везу између две речи.	Стој., 62	1892.
Предлози су речи које казују у каквој свези међу собом стоји оно што значе имена, или имена и глаголи, у погледу на место, правац, време, узрок, итд.	Нов., 20	1894.

5. СТАТУС И ИМЕНОВАЊЕ ВЕЗНИКА

Након прилога и предлога, везници се наводе у граматичким уџбеницима из 19. века као тређа непроменљива врста речи.

5.1. Термини за везнике

За разлику од предлога, код којих је терминологија практично уједначена, у именовану ових индеклинабилних врста запажа се терминолошка варијантност, односно постепено посрбљавање црквенословенског термина:

Табела 6. Термини којима се именују везници

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
сојузи	Мраз., 155	1811.
сојуз	Вук 1, 110	1814.
—	Вук 2	1818.
сојузи	Сол., ЛМС 27, 36	1834.

сојузи	Вид., 148	1838.
союзъ	Милак., 204	1838.
саюзъ	Поп., 105	1843.
союзъ	Зах., 72	1847.
свеза (Bindewort, conjunctio)	Нинк., 5	1848.
—	Дан.	1850.
саюзъи или везачи	Бал., 96	1850.
свеза	Цук., 77	1850.
свеза	Ил., 15	1860.
савези	Бошк., 18	1863.
свезе	МСГ, 91	1866.
свеза /союз (conjunctio)	Вуј., 10	1867.
савези	Жив., 48	1874.
свезе	Маг., 64	1883.
свезе	Стој., 62	1892.
свезе	Нов., 21	1894.

Црквенословенизам *сојуз*, који је А. Мразовић преузео од Смотричког, доминантан је у граматичкој употреби код Срба у прве четири деценије 19. века. Прво посрбљавање изменом иницијалног руско(словенско)г префикса *со-* у српско *са-* уочено је у граматици Ј. Поповића. Процес понародњавања овог термина настављен је и у другој половини 19. века, па се тако ова врста речи именује још и као *савез* или *свеза*. Савремени термин *везник* није забележен ни у једној од ексцерпираних граматика.¹⁰

5.2. Дефинисање везника

Наше граматике из 19. века имају прилично уједначене дефиниције везника. У њима се, као и приликом дефинисања прилога и предлога, везници најпре одређују као непроменљива врста речи, и истиче се њихова особина спајања речи и реченица:

¹⁰ Код хрватских језикословаца термин *везник* забележен је већ 1812. године, у граматици Ш. Старчевића.

Табела 7. Дефиниције везника

ДЕФИНИЦИЈА	ИЗВОР	ГОДИНА
Сојузи сѣть части слова нескланаемыа, овогда реченїа, овогда же цѣлыа члены чиновнѣ свазѣющыа.	Мраз., 155	1811.
Соїуз јест нескланѣаѣми дїел говоренѣа, коїи ричи, и разговоре саставља.	Вук 1, 110	1814.
—	Вук 2	1818.
Сојузи есу нескланѣемее частице езыка, кое служе за свезывати к' едному смыслу рѣчи, и к' едному говоренью цѣлее словке.	Сол., ЛМС 27, 36	1834.
Сојузи есѣ части слова нескланѣеме, кое, какѡ по-особне рѣчи, такѡ и цѣле членове слова, чиновнѡ свезываю.	Вид., 148	1838.
Союз є рѣч, коя служи да свеже између себе разна предложенїа.	Милак., 204	1838.
Саюз єсть часть слова нескланѣема, свезываюћа цѣле смысле, нѣіове членове и рѣчи.	Поп. Ј., 105	1843.
Союз єсть такова часть говора, коя свезує речи и израженїа.	Зах., 71	1847.
Свеза є таква часть говора, коя се не мѣня, и коя како поедине рѣчи, тако и читаве слокове веже.	Нинк., 88	1848.
—	Дан.	1850.
акове речи, кое речи и слокове свезую, и тако говорѣ свезати помажу, зову се саюзи (везачи).	Бал., 96	1850.
Свеза є часть говора, коіомъ се слогови и речи говора сѣдиняваю.	Цук., 77	1850.
Свака реч, која мисли једну с другом веже, зове се Свеза.	Ил., 15	1860.
Савези везују две речи или две реченице.	Бошк., 18	1863.

Свезе есу рџчи, које се не мђњяю, него се употребљаваю да сђдине или раздђле рџчи и изражена.	МСГ, 91	1866.
Речи, којима се вежу мисли једна с другом, зову се свезе.	Вуј., 102	1867.
Савези везују две речи или две реченице.	Жив., 48	1874.
Свезе су речи, које се не мењају, него се употребљују кад се речи или реченице састављају.	Маг., 64	1883.
Свезе су непроменљиве речи које везују реченице или поједине речи.	Стој., 62	1892.
Свезе су споне или копче у језику, којима се реченице или речи једна другу везују, да се покаже заједница, супротност, узрок, итд. који их у вези држи.	Нов., 21	1894.

6. СТАТУС И ИМЕНОВАЊЕ УЗВИКА

Изузимајући *Српску граматику* Ст. Новаковића, код свих осталих граматичара узвици су уврштени у систем непроменљивих речи као четврта врста. Као што је већ наведено, Ст. Новаковић издваја осам врста речи, а *усклике* помиње у напомени, на крају одељка о непроменљивим врстама речи: „Гдекоји броје као девету врсту речи усклике, који управо нису речи него гласови којима се исказује осећање, или се природним звуцима подражава” (Новаковић 1894: 11).

6.1. Термини за узвике

Код назива за узвике у нашој грађи слична је ситуација као и са терминима којима се именују везници. У првој половини 19. века чува се црквенословенски термин *междометије*, средином века он се фонетски посрбљава на два нивоа (сугласничка група *жд* и именички суфикс *-ије*, заједнички и српкословенском и рускословенском језику) – *међуметак*, да би се у другој половини 19. века усталио најпре термин *подвик*, а затим и *усклик*.

Табела 8. Термини којима се именују узвици

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
междометїа	Мраз., 156	1811.
междометіе	Вук 1, 110	1814.
—	Вук 2	1818.
међуметїя	Сол., ЛМС 27, 38	1834.
междсметїя	Вид., 149	1838.
междометіе	Милак., 205	1838.
међурѣчіе (Zwischenwort)	Поп. Ј., 105	1843.
междометіе	Зах., 73	1847.
међуметакъ (Empfindungswort, interjectio)	Нинк., 5	1848.
— ¹¹	Дан.	1850.
међуметїя	Бал., 99	1850.
међуметакъ	Цук., 77	1850.
подвик	Ил., 14	1860.
усклици	Бошк., 19	1863.
подвици	МСГ, 92	1866.
усклик / подвик / междометїје (interjectio)	Вуј., 10	1867.
усклици	Жив., 48	1874.
усклици	Маг., 64	1883.
усклици	Стој., 62	1892.
(усклици)	Нов., 11	1894.

Први елементи посрбљавања термина *междометїје* запажају се још 1831. године, у граматичи П. Соларића, где је црквенословенска сугласничка група жд замењена српским народним /ђ/, које П. Соларић бележио диграфом <дѣ>. Термин *међурѣчије*, посведочен само код Ј. Поповића, може се сматрати калком према немачкој сложеници *Zwischenwort*.

¹¹ У „Рјечнику хрватскога или српскога језика” Ђ. Даничића, објављиваном у Загребу од 1880. до 1882. године, јавља се термин *узвик*.

Међурџчје естѣ часть слова нескланяема, коя чувствованѣ душе изражава.	Поп. Ј., 105	1843.
Междометіе естѣ такова часть речій нескланяема, коя наша чувствованія изражава.	Зах., 73	1847.
Међуметакъ е часть говора, коя означава жалость, радость, чудо, или друго какво станѣ душе наше или срдца.	Нинк., 90	1848.
—	Дан.	1850.
Такови звукови, коима се само осећаня изявлюю, међуметія зову се.	Бал., 99	1850.
Међуметакъ е часть говора, коіомъ се разна чувства и природни гласови изражаваю и подражаваю.	Цук., 77–78	1850.
Свака реч, којом се подвикује – кликѣ, уздише, поздравља, куне, благосиља, запомаже –, зове се Подвик.	Ил., 17	1860.
Усклици су гласови којима казујемо осећања.	Бошк., 19	1863.
Подвици су рѣчи, кое се не мѣняю, него се у говору употребљаваю, кадѣ се радосна и жалосна осећаня исказую.	МСГ, 92	1866.
Речице, којима се подвикује, кликѣ, куне, запомаже, зову се усклици.	Вуј., 103	1867.
Усклици су гласови којима казујемо осећања или су гласови којима подражавамо природи.	Жив., 48	1874.
Усклици су више гласови него речи, које човек даје од себе, кад хоће да исказе разна своја осећања.	Маг., 64	1883.
Усклици су једна врста узвика којима се исказује радост, изненађење, жалост, изд.	Стој., 62	1892.
—	Нов.	1894.

7. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Анализа је показала да се све врсте речи у анализираним граматикама деле на *склањајеме (променљиве)* и *несклањајеме (непроменљиве)*, у зависности од тога да ли у реченици мењају свој облик или не.

Анализа термина за непроменљиве врсте речи показала је следеће:

- 1) Индеклинабилне речи се најпре класификују на четири врсте,¹³ а затим се у посебном одељку дефинишу и обрађују на нивоу њихових подврста. Изузетак представљају Вукова *Граматика* из 1818. и Даничићева *Мала српска граматика* из 1850. године, у којима непроменљиве врсте речи нису обрађене.
- 2) Ни у једној од наведених граматика не помињу се *речце* као пета непроменљива врста речи.
- 3) Мразовићева црквенословенска граматичка терминологија, коју преузимају српски граматичари у првој половини 19. века – пре свега Вук, П. Соларић, М. Видаковић, Д. Милаковић и И. Захаријевић, нестаје из употребе 60-их година.
- 4) Потпуну термилошку иновацију у граматички систем српскога језика покушао је 1860. године да унесе Ј. Илић, али су његове кованице остале на нивоу термилошких индивидуализама.
- 5) Крајем 60-их и почетком 70-их година 19. века српски граматички термилошки систем почиње да се уједначава и стабилизује, па су тако термини за непроменљиве врсте речи практично идентични код Ј. Бошковића, Ј. Живановића, Ђ. Магарашевића, Љ. Стојановића и Ст. Новаковића.
- 6) Као циљ за наредна истраживања остаје класификација непроменљивих врста речи на подврсте, која је углавном представљена описним термилошким конструкцијама (нпр. *Означице [које] показују место или правац радње; предлози [који] казују положај више или ниже какве ствари или лица; савези [који] две једнаке мисли везују; междометја подражавајућа звуку [за] звук паданя* и др.), што указује на недовољну развијеност граматичке терминологије код Срба у 19. веку.

ЛИТЕРАТУРА

Вук 1968: В. Стефановић Карацић, *О језику и књижевности I*, прир. Берислав Николић, Београд: Просвета.

Караца Гарић 1982: М. Karadža Garić, *Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije – uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji*, doktorska disertacija, Београд: Филолошки факултет.

¹³ Уз изузетак Ст. Новаковића.

- Ломпар 2003:** В. Ломпар, „Систематизација врста речи у савременом српском језику”, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, Београд, 35–51.
- Ломпар 2007:** В. Ломпар, „Називање, дефинисање и класификација прилога у граматицама српскохрватског / српског језика”, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35/3, Београд, 69–77.
- Ломпар 2009:** В. Ломпар, „Заступљеност и статус узвика у сербокроатистичким граматицама”, Београд: *Српски језик*, XIV/1–2, Београд, 467–478.
- Милановић 2013:** Милановић, Александар, *Језик весма полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Маретић 1932:** Maretić, Tomo, „Pregled srpskohrvatske gramatičke terminologije XVII, XVIII i XIX vijeka”, Zagreb: *Rad JAZU*, knjiga 245, Zagreb, 13–78.
- Радуловић 1990:** Radulović, Zorica, *Razvoj gramatičke misli u Srbiji i Crnoj Gori do 1850. godine*, Nikšić: Univerzitetaska riječ.

ИЗВОРИ

- Мраз.:** Мразовичъ, Авраамъ, *Рѣководство къ славенстѣй грамматичѣ...*, въ Бѣдимѣ, 1811.
- Вук 1:** Стефановић Карацић, Вук, „Писменица сербскога језика”, у: *О језику и књижевности I*, прир. Берислав Николић, Београд: Просвета, 1968.
- Вук 2:** Стефановић Карацић, Вук, *Српски рјечник 1818*, прир. Павле Ивић, Београд: Просвета, 1966.
- Сол., ЛМС 24:** Соларичъ, Павле, „Вход к’ Писменицы и ѣзикознанію”, *Летопис Матице српске*, 24, 1831, 13–34.
- Сол., ЛМС 25:** Соларичъ, Павле, „Вход к’ Писменицы и ѣзикознанію”, *Летопис Матице српске*, 25, 1832, 27–51.
- Сол., ЛМС 26:** Соларичъ, Павле, „Вход к’ Писменицы и ѣзикознанію”, *Летопис Матице српске*, 26, 1833, 21–53.
- Сол., ЛМС 27:** Соларичъ, Павле, „Вход к’ Писменицы и ѣзикознанію”, *Летопис Матице српске*, 27, 1834, 17–40.
- Вид.:** Видаковичъ, Милованъ, *Грамматика сербска...*, у Пешти, 1838.

- Милак.:** Милаковић, Димитрије, *Србска граматика састављена за црногорску младеж. Част прва*, у Црној Гори, 1838.
- Поп. Ј.:** Поповић Јован, *Србска Грамматика или Писменица...*, у Новом Саду, 1843.
- Зах.:** Захарјевић, Илія, *Србска Грамматика*, у Београду, 1847.
- Нинк.:** Нинковић, Петар, *Србска граматика за ниже гимнасијалне класе*, у Београду, 1848.
- Дан.:** Даничић, Ђуро, *Мала српска граматика*, у Бечу, 1850.
- Бал.:** Балукцић, Јован, *Грађа за србску граматику. Теоретическо-практично руководство ко основном наставленію у србској граматики*, у Београду, 1850.
- Цук.:** Цукић, Коста, *Србска граматика*, Београд, 1850.
- Ил.:** Илић, Јован, *Српска писменица*, у Новом Саду, 1860.
- Бошк.:** Бошковић, Јован, *Извод из српске граматике...*, св. I, у Београду, 1863.
- МСГ:** *Мала србска граматика за основне србске школе*, у Београду, 1866.
- Вуј.:** Вујић, Владимир, *Србска граматика, за гимназије у Кнежевини Србији. По источном говору*, у Београду, 1867.
- Жив.:** Живановић, Јован, *Извод из српске граматике...*, у Новом Саду, 1874.
- Маг.:** Магарашевић, Ђорђе, *Мала српска граматика за српске народне школе...*, у Новом Саду, 1883.
- Стој.:** Стојановић, Љубомир, *Српска граматика за I разред гимназије*, у Београду, 1892.
- Нов.:** Новаковић, Стојан, *Српска граматика*, Београд, 1894.

NAMING, DEFINING AND CLASSIFYING UNCHANGEABLE TYPES OF WORDS IN 19TH CENTURY SERBIAN GRAMMAR BOOKS

Summary

The subject of this work is the diachronic analysis of naming, defining and classifying unchangeable types of words in 19th century Serbian grammar books. Twenty grammar books have been selected for the corpus, published in the period from 1811 (*Рѣководство къ славенстѣй грамматикѣ* by А. Mrazović) to 1894 (*Српска граматика* by Stojan Novaković). The analysis has shown whether and how much 19th century grammar textbooks differ in terminology, the definitions and classifications of unchangeable types of

words. The tabular presentation of excerpted names for each unchangeable type of words has offered a view on the development and stabilisation of terminological units studied in the 19th century.

Ana Randelović